ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات **Module Detail**	
مضمون کا نام **Subject Name**	اردو **Urdu**
کورس کا نام **Course Name**	اردو رسم الخط کی آموزش **Urdu Script Learning**
ماڈیول کا عنوان **Module Name/Title**	اعراب اور علامتیں Araab Aur Alamatien (اعراب اور علامتیں)
ماڈیول آئی ڈی **Module ID**	**HFT-A-A_08_E**
کلیدی الفاظ **Keywords**	اعراب، جزم، تشدید، تنوین اور اضافت

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار **Role**	نام **Name**	ادارہ **Affiliation**
کورس کوآرڈینیٹر **Course Coordinators**	پروفیسر محمد فاروق انصاری **Prof. Mohd. Faruq Ansari** پروفیسر دیوان حنان خان **Prof. Diwan Hannan Khan**	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی **DEL, NCERT, New Delhi**
کورس ایڈمنسٹریٹر **Course Administrator**	ڈاکٹر عبد الرحمن **Dr. Abdur Rahman** ڈاکٹر امتیاز احمد **Dr. Imtiyaz Ahmad**	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی **DEL, NCERT, New Delhi**

Module: 7

Aaeraab aur alaamaten (اعراب اور علامتیں)

Fehrist

1 Taaaruf 3

2 Maqaasid 3

3 Zabar (ـَ) 4

4 Zer (ـِ) 6

5 Pesh (ـُ) 7

6 Tashdeed (ـّ) 8

7 Jazm ya sukoon (ـْ) 8

8 Mad (ـٓ) 9

9 Humza (ـٔ) 10

10 Tanveen (ـً) 10

11 Izaafat 11

12 khulaasa 13

1 Taaaruf

Aadaab azeez dosto

Hum jaante hain ki aawaaz ko alaamaton ke zariye zaahir kiya jaata hai aur un alaamaton ko huruf kahte hain.Hum ye bhi jaante hain ki ek se zyaada huruf milkar lafz banta hai.Aur kai alfaaz ko milaakar jumle banaye jaate hain. Deegar zabaanon ki tarah Urdu mein bhi bahut se alfaaz aise hain jo likhe ek tarah se jaate hain lekin us ko padha mukhtalif tarah se jaata hai.Iske alaawa lafzon ki durust adayegi ke liye huruf par baaz makhsoos nishanaat laga dete hain.In makhsoos nishaanaat ko hum aiaeraab aur alaamat kahte hain.Aaeraab mein zabar, zer aur pesh shaamil hain jab ki alaamaton mein jazm,tashdeed, Tanveen, mad aur izaafat vaghaira shaamil hain.

2 Maqaasid

Is module mein hum jin nekaat par guftagu karenge un mein

1. Aaeraab aur un ka istemaal
2. Jazm, Tashdeed, Tanveen aur un ka istemaal
3. Izaafat ki zarurat aur is ki ahmiyat qaabile-zikr hain

Hum jaante hain ki alfaaz ki durust adayegi ke liye huruf par jo alaamaten lagai jaati hain unhen aaeraab kahte hain.In alaamaton ko aeraab ke saath saath harkaat bhi kaha jaata hai.Is ki wajah ye hai ki un ke istemaal se aawaaz mein harkat paida hoti hai.In mein se ek alaamat yaani jazm se harkat ke bajaye sukoon padha jaata hai.Is liye sirf harkat ke bajaye use harakaat-o-sakanaat kaha jata hai.

Jaisa ki abhi kaha gaya ki alfaaz ki durust adayegi ke liye aeraab ki zarurat mahsoos ki gai aur matn ko sahi tareeqe se padhne ke liye aeraab lagaana shuru kiya.Is se zabaan seekhne waalon ko matn padhne mein aasaani hoti hai. Shayeri mein to aeraab aur izaafat ka istemaal kasarat se is liye bhi kiya jaata hai ki shear

ko sahi padha ja sake.Urdu seekhne waalon ke liye to ye bahut zaruri hai ki is se lafzon ki durust adayegi aur likhne padhne mein madad milti hai.

Aeraab lagaane ka durust tareeqa yeh hai ki pahle harf ko likha jaaye us ke baad us ke tai-shuda maqaam par aeraab lagaaya jaaye.Urdu mein jin aeraab ka istemaal aam hai in mein zabar, zer aur pesh shaamil hain.

3 Zabar (ـَ)

Zabar ke maani upar' ke hain.Is ka naam shaayad zabar is liye bhi rakha gaya ki ye alaamat (ـَ) (is ko screen par dikhaaya jaaye) harf ke upar lagai jaati hai.Yeh alaamat harf ki aawaaz ko lamba karne par harf alif ki aawaaz jaisi lagti hai. Doosre alfaaz mein hum yeh bhi kah sakte hain ki yeh alif ki khafeef aawaaz hai.

Harf par zabar lagane ka tareeqa yeh hai ki lafz ko likhte waqt is harf par use lagaate hain jis mein harkat hoti hai aur alif ki khafeef aawaaz shaamil hoti hai. misaal ke taur par.

Sar, Dar, Jab, Arsh, Namak	سَر، ڈَر، جَب، عَرش، نَمک
Qalam, Sharbat, Ras, Bas, Sabaq	قَلَم، شَربَت، رَس، بَس، سَبَق

In alfaaz mein se sar ko likhne ke liye pahle 'seen' phir 're' aur phir us ke baad seen par zabar (ـَ) lagaya jaata hai.Yaani.

Seen + Re + Zaber + = Sar	س+ر+ ـَ = سَر

Isi tarah dar likhne ke liye pahle 'da' likhne ke baad is par zabar ki alaamat banayenge us ke baad 're' likha gaya.Is tarah

Daal + Zabar + Re = Dar	ڈَ+ ـَ +ر= ڈَر

Ab agar 'jab' likhna ho to pahle 'jeem' aur aakhir mein 'be' likhte hain.Yaani

jeem + be + Zabar + = Jab	ج+ب+ ـَ = جَب

Isi tarah ‘Arsh’ likha jayega.Yaani

Alif + Re + Shin + Zabar = Arsh	ع+ر+ش+ ـَ = عَرش

Ab agar ‘Namak’ likhna ho to pahle ‘noon’ iske baad ‘meem’ aur aakhir mein ‘kaaf’ likhne ke baad baari baari se pahle ‘noon’ par zabar lagayenge us ke baad meem par zabar lagaya jayega.Is tarah.

Noon + Meem + Kaaf + Zaber + Zaber = Namak	ن+م+ک+ ـَ + ـَ =نمک

Hum ne dekha ki ‘noon’ aur ‘meem’ donon mein harkat hai, is liye in donon harf par zabar lagane ki zarurat mahsoos hui.Isi tarah ‘Qalam’ ko bhi likha jayega aur ‘qaaf’, ‘laam’ ,‘meem’ ko ek saath likhne ke baad ‘qaaf’ aur ‘laam’ par zabar lagaya jayega.Yaani.

Qaaf + Laam + Meem + Zabar + Zabar = Qalam	ق+ل+م+ ـَ + ـَ =قلم

lekin lafz ‘Sharbat’ likhne ke liye pahle ‘sheen’ phir ‘re’ likhne ke baad ‘sheen’ par zabar ki alaamat lagayen iske baad ‘be’ aur ‘te’ likh kar ‘be’ par zabar lagayenge.Is tarah.

Sheen + Re + + Zabar be + te + Zabar = Sharbat	ش+ر+ ـَ +ب+ت+ ـَ =شَربَت

Aap ne dekha ki ‘sheen’ aur ‘be’ donon harf mein harkat hai is liye un par zabar lagaya gaya.

In huruf ko likhte waqt aap ne ghaur kiya huruf waale alfaaz mein mukhtalif waqt mein zabar ki alaamat banai gai.Jaise ‘sar’ mein poora lafz ‘sar’ likhne ke baad ‘seen’ par zabar lagaya gaya to lafz ‘dar’ likhte waqt ‘daal’ likhne ke baad hi zabar laga diya gaya.

Isi tarah teen harfi alfaaz ‘Namak’ aur ‘Qalam’ ko likhte waqt mukhtalif tareeqa akhtiyaar kiya gaya.Yaani Namak aur Qalam likhte waqt ‘noon’, ‘meem’ aur ‘qaaf’ teenon huruf ko ek saath likhne ke baad ‘noon’ aur ‘meem’ par zabar

lagaya gaya.Isi tarah Qalam likhte waqt ‘qaaf’, ‘laam’ aur ‘meem’ ko ek saath likhne ke baad ‘qaaf’ aur ‘laam’ par zabar lagaya gaya.

Aur chaar huruf waale alfaaz ke saath bhi yehi tareeqa akhtiyaar kiya gaya. Yaani Sharbat likhte waqt pahle ‘sheen’ aur ‘re’ ko ek saath likhne ke baad ‘sheen’' par zabar lagaya gaya aur iske baad ‘be’ aur ‘te’ ko ek saath likha gaya aur phir ‘be’ par zabar ki alaamat banai gai.

In alfaaz ko likhne ke liye yeh tareeqa apnaya gaya ki jis harf ke saath us ke baad aane waala harf milaakar nahin likha jaata is harf ke likhne se pahle hi mutawaqqe harf par zabar ki alaamat lagai gai.Yaani ek amal poora hone ke baad doosra amal shuru kiya gaya.Jaise ‘dar’ mein ‘daal’ aur ‘re’ aapas mein nahin milte is liye ‘re’ likhne se pahle hi zabar laga diya gaya.Aur ‘Sharbat’ mein ‘re’ ke baad harf nahin milta is liye us ke likhne ke baad zabar ki alaamat lagai gai aur ‘Namak’ aur ‘Qalam’ mein in alfaaz ko mukaammal taur par likh lene ke baad hi zabar lagaya gaya.Yaani ye usool paaya gaya ki jab kisi harf se is ke baad aane waala harf nahin milta to alaamat lagane ka kaam agla harf likhne se pahle mukaammal kar liya jaata hai.

4 Zer (ِ)

Zer ke maani niche ke hote hain.Yeh harf ke niche lagaya jaata hai.Iski aawaaz khafeef ‘ye’ ki si hoti hai.Urdu mein ‘ye’ ki aawaaz do qism ki hoti hain.Ek halki aur doosrei taveel aur waazeh hoti hai.In mein se pahli surat ko yaay majhool (yaani ے y) aur doosri surat ko yaye maaroof (yaani y ya) kaha jaata hai.Jaise sher (jaanawar aur sheer (doodh).Aap ne dekha ki yehan ‘ye’ ko do tarah se istemaal kiya gaya hai.Pahle lafz mein ‘yaye majhool’ yaani ‘ye’ ka istemaal kiya gaya hai to doosre mein ‘yaye maaroof’ yaani ‘ye’ ka istemaal. Lekin in donon lafzon mein ‘ye’ aur ‘ye’ ko ek jaisa hi likha gaya hai.Is se yeh saabit hota hai ki jab yeh donon ‘ye’ ‘ye’ kisi lafz ke darmiyaan mein aate hain to ek jaise hi likhe jaate hain.Is liye jab yeh lafzon ke darmiyaan mein istemaal hoti hai to in donon ke farq ko waazeh karne ke liye ‘yaaye majhool’ (ya humesha khaali rahte hain) aur ‘yaaye maaroof’ (ya ke niche zer (ِ) ki alaamat ka istemaal karte hain.Misaal ke taur par chand alfaaz dekhen.

Is Din Jis Dil Qismat	اِس دِن جِس دِل قِسمت
Hifz Rishta Kitaab Nishaan Hisaab	حِفظ رِشتہ کِتاب نِشان حِساب

Aap ne abhi jo alfaaz dekhe in mein se pahle ke paanch alfaaz mein ‘yaaye majhool’ yaani ya ki khafeef aawaaz aati hai yehan zer ka istemaal ‘yaaye majhool’ ke liye kiya gaya hai.Lekin us ke baad ke paanchon alfaaz mein ‘yaaye maaroof’ yaani ‘ya’ ka istemaal kiya gaya hai is liye us ke pahle harf ke niche zer (ِ) ka istemaal ‘yaaye maaroof’ ke liye kiya gaya hai.

Yahan awwal to zabar ki alaamat lagane waale ahwaal ke tahat jab kisi harf se is ke baad aane waala harf nahin milta hai to agla harf likhne se pahle alaamat lagane ka kaam kar liya jaaye.Misaal ke taur par ‘Peer, ‘Jeet’, ‘Beemaar’ aur ‘Keel’ ko pahle ‘pe, ‘re, ‘Peer ‘je, ‘ye, ‘te, ‘Jeet’, ‘be, ‘meem’, ‘re, ‘Beemaar’ aur ki ‘laam’ ko mila kar likh len us ke baad bittarteeb pe, jeem, alif, be aur kaaf ke niche zer ki alaamat laga den.

5 Pesh (ُ)

Pesh ke maani aage ya saamne ke hote hain.Yeh alaamat harf ke upar lagai jaati hai.iski aawaaz khafeef ‘wao’ ki tarah hoti ‘ya’ ki maanind ‘wao’ ki bhi do aawaazen hain.Ek poori jise khinch kar bola jaata hai aur doosri halki.Pahli aawaaz ‘ya’ ki tarah ‘wao’ maaroof aur doosre ko ‘wao majhool’ kahte hain.Misaal ke taur par chand alfaaz dekhen.

Ruk Us Gul Tum	رُک اُس گُل تُم
Dum Khum Zaboor Qabool	دُم خُم زبور قبول

In alfaaz ko dekhen to pahle ke chaar alfaaz mein ‘wao majhool’ ki jagah par pesh ka istemaal kiya gaya hai.Iske baad ke chaaron alfaaz mein ‘wao maaroof’ ki jagah par pesh ka istemaal hua hai.Lafz ‘joru’ aisa lafz hai jis mein ‘wao majhool’ aur ‘wao maaroof’ donon ka istemaal kiya jaata hai.Yaani ‘jo’ mein ‘wao majhool’ ‘wao’ ka istemaal hai to ‘ru’ mein ‘wao maaroof’ru’ ka istemaal hai.

In alfaaz ko likhne ka tareeqa yeh hai ki pahle lafz ko likhte waqt jahan Qalam ruk jaaye wahan wao se pahle waale harf par (pesh) (ـُ) ki alaamat laga dete hain.Yaani ‘joru’ likhte waqt ‘jo’ – ‘ru’ likhne ke baad ‘re’ par pash lagane ke baad aakhir ka wao likhenge.

Isi tarah ‘toor, ‘kooza’ aur ‘boodhi’ likhte huye ‘to’ ko aur ‘boo’ likhne ke baad un par pesh ki alaamat likhi jayegi us ke baad baaqi ke harf ya huruf yaani ‘re’, ‘zah’ aur ‘dhi’ likha jayega.

6 Tashdeed (ـّ)

Urdu mein bahut se aise alfaaz hain jin ke beech mein baaz huruf ka istemaal do baar kiya jaata hai.Is harf ko do baar likhne ke bajaaye us ke upar ek alaamat (ـّ) laga dete hain.Is alaamat ko (tashdeed) kahte hain.Is mein pahla harf saakin aur wahin doosra harf mutaharrik hota hai.Misaal ke taur par chand alfaaz dekhen.

Billi, Abba, Patthar, Tasawwur, Shiddat

Jiddat, Illat, Jibillat, Musawwir, Khitta

In alfaaz ko dekhen.In mein se har lafz mein ek harf ek saath do baar istemaal hua hai.Yaani jid dat, il lat, jibil lat, musaw wir aur khit ta.Is liye jab ek lafz mein ek hi harf ek saath do baar istemaal hota hai to is harf ko sirf ek baar likhne ke baad is par (tashdeed) ka nishaan laga dete hain.Lekin ada karte waqt is harf ko do baar padhte hain.Misaal ke taur par abhi istemaal kiye gaye alfaaz par ghaur karen to Jiddat, Illat, Jibillat, Mosawwir aur khitta mein tashdeed ka istemaal kiya gaya hai.Is alaamat ko likhne ke liye ‘jid’, ‘musaw’ aur ‘tasaw’ likhne ke baad ‘daal’ aur ‘wao’ par tashdeed ka nishaan (ـّ) lagate hain us ke baad ‘te’ aur ‘re’ likhte hain.

Iske bar-khilaaf lafz ‘Illat’, ‘Jibillat’ aur ‘Khitta’ likhne ke baad ‘laam’ aur ‘te’ par tashdeed ki alaamat banayen.

7 Jazm ya sukoon (ـْ)

Jazm ko sukoon bhi kaha jaata hai aur hum jaante hain ki sukoon ke maani khaamoshi ya thehraav ke hain.Is liye jis harf par is alaamat ka istemaal kiya jata

hai is mein koi harkat nahin hoti.Use saakin bhi kaha jaata hai.Yaani jis harf par zabar ‘zer’ ya ‘pesh’ istemaal nahin kiya jaata use saakin kahte hain.In alfaaz par ghaur kiya jaaye to maaloom hoga ki

Jodi, Jokar, Tota, Loha

mein istemaal hone waale aakhiri huruf ‘ya’, ‘re’, ‘alif’, ‘laam’, ‘wao’ aur ‘he’ saakin hain.

Is alaamat ko likhte waqt saakin harf ke upar jazm (ـْ) ki alaamat bana dete hain.Misaal ke taur par ‘Jokar’ mein ‘kaaf’ par to zabar ki alaamat lagai jayegi baaqi do huruf yaani ‘wao’ aur ‘re’ saakin hain.Is liye is par jazm(ـْ) ki alaamat lagai jayegi.Baaz alfaaz mein ek se zyaada huruf saakin hote hain jaise.

Naqsh Waqt Aks Jurm

In alfaaz mein ‘noon’, ‘wao’, ‘e’ aur ‘jeem’ par to zabar aur pesh ke nishaan lagaye jaate hain lekin ‘qsh’, ‘qat’, ‘ks’, aur ‘rm’ mein harkat nahin hai is liye in huruf par jazm ke nishaan (ـْ) lagaye jayenge.

8 Mad (ـٓ)

Urdu mein kai alfaaz aise hain jin mein alif ko khinch kar ada kiya jaata hai. Khinch kar ada kiye jaane waale alif ko ‘alif mamdooda’ bhi kahte hin.Jab kisi lafz ke ada karne mein yeh naubat aati hai to us waqt alif ke upar mad (ـٓ) ki alaamat laga di jati hai.Aisi soorat mein us ki shakl ‘aa’ ki hoti hai.Misaal ke taur par.

Aadmi, Aasaar, Aakhirat, Aadam, Aaraam, Bil-aakhir Ma-aal

In alfaaz ko likhne ka tareeqa yeh hai ki pahle alif (alif) likhte hain us ke baad us ke upar mad (ـٓ) ki alaamat laga dete hain.Us ke baad baaqi ke huruf likhe jaate hain.

Yaad rahe ki mad (ـٓ) ki alaamat sirf harf alif (alif) ke upar hi lagai ja sakti hai. In alfaaz mein dekhen ki tamaam alfaaz mein ibteda ya darmiyaan mein istemaal hone waale alif (alif) ke upar hi mad (ـٓ) ki alaamat lagai gai hai.

9 Humza (ء)

Humza (ء) ko huruf mein bhi shumaar kiya jaata hai lekin darasl yeh alaamat hi hai,kyonki is ki apni na to aawaaz hai aur na hi harf ki shakl mein alag likha jaata hai.Yeh humesha kisi harf ke saath hi istemaal kiya jaata hai.Aksar use ‘ya’ ya ‘wao’ ke saath likha jaata hai.Yeh in donon huruf ke saath wahi kaam deta hai jo mad alif ke saath milkar karta hai.Yaani jab ‘ya’ ya ‘ye’ ki aawaaz ko khinch kar ada karni ho to Humza ko ‘ya’ ya ‘ye’ ke upar likha jaata hai.misaal ke taur par.

Judaai Padhai Bhai Mithai.

Aai Nachai Khilai Dikhai

In alfaaz par ghaur karen to maaloom hoga ki ‘ya’ aur ‘ya’ ki aawaaz ko khinch kar ada kiya ja raha hai.Is liye yehan Humza ka istemaal kiya gaya hai.

In alfaaz mein chunki Humza aakhir mein istemaal hua hai is liye unko likhte waqte aakhir mein (ء) ki alaamat likhi gai hai.

Isi tarah jab ‘wao’ ki aawaaz ko khinch kar ada kiya jaata hai to Humza ki alaamat ko ‘wao’ ke upar likh di jaati hai.Misaal ke taur par

Pulaav Dikhao Khilao Jalao.

In alfaaz mein bhi chunki Humza aakhir mein istemaal hua hai is liye unko bhi likhte waqt aakhir mein (ء) ki alaamat likhi gai hai.

10 Tanveen (ً)

Jis aawaaz mein Tanveen ki aawaaz shaamil hoti hai use Tanveen kahte hain. aksar yeh Arabi alfaaz ke istemaal mein ada ki jaati hai.Iski aawaaz aksar lafz ke aakhir mein aati hai. Is liye jab Tanveen alaamat (ً) kisi harf par hoti hai to is ki adayegi ke dauraan aakhir mein ‘noon’ ki aawaaz aati hai.Misaal ke taur par:

Fauran Naslan Ittifaaqan Maslan Zaruratan

In alfaaz ko dekhen to un mein har lafz ke aakhir mein alif ke upar zabar ki do alaamaton ka istemaal kiya gaya hai.Is liye use do zabar bhi kaha jaata hai.Is ke likhne ka tareeqa yeh hai ki pahle lafz yaani.

Fauran Naslan Ittifaaqan Maslan Zaruratan

Likh liya jaaye us ke baad aakhir mein alif par do zabar laga diye jayen.

Jis tarah kisi lafz mein ‘noon’ ke saath zabar ki aawaaz ka istemaal karna ho to do zabar (ً) likhte hain isi tarah jab kisi lafz mein noon ke saath zer ki aawaaz ki zarurat pesh aaye to us ke liye zer ( ) ki alaamat ka istemaal karte hain.Urdu mein zyaada tar do zabar (ً) Tanveen ka istemaal hota hai.

Urdu ke alfaaz mein jab zabar ki aawaaz ke saath Tanveen ka istemaal karna hota hai to lafz ke aakhir mein (alif) alif ka izaafa karne ke baad do zabar (ً) ki alaamat laga dete hain.Jaisa ki aap ne abhi abhi ‘Naslan’, ‘Ittifaaqan’, ‘Maslan’, ‘Zaruratan’ mein dekha.Dar asl in alfaaz ki asal nasl, ittifaaq, masl, zarurat hai. Un ke aakhir mein alif ka izaafa karke do zabar ki alaamat laga di gai hai.

Urdu mein bahut se alfaaz aise hain jinke aakhir mein pahle hi se alif hote hain. Aise lafz mein agar noon ki aawaaz ke izaafe ki zarurat ho to alif ke aage Humza (ء) ka izaafa karne ke baad is par Tanveen lagaate hain.Jise ibteda se ibteda-an. waghaira.

11 Izaafat

Ek ism se doosre ism yaani (noun) ka ya ism ka sifat yaani (adjective) se rishta dikhane ki gharaz se jis alaamat ya harf ka istemaal kiya jaata hai use Izaafat kahte hain.Aam taur par us ke liye lafz ‘ka’, ‘ke’ aur ‘ki’ ka istemaal kiya jaata hai.Lekin Shear-o-Adab mein us ka ‘ke’ aur ‘ki’ ke bajaaye alaamat ka istemaal kiya jaata hai.

Izaafat ke taur par zer (ِ) aur Humza (ء) ki alaamat ka istemaal kiya jaata hai. Misaal ke taur par Izaafat zer ke istemaal ko dekhen.

Ahmad ka qalam ‘Qalam-e-Ahmad’

Urdu ke sawalaat ‘Sawalaat-e-Urdu’

Dil ki kitaab ‘Kitaab-e-dil’

Maazi ki yaad ‘Yaad-e-maazi’

Aap ne dekha ki yahan ism ki tarteeb ko ulat dene ke baad ‘ka’, ‘ke’ aur ‘ki’ ko hata kar us ke baad aane waale lafz ke aakhir zer (ِ) -e- lagane se mafhoom bilkul wahi raha.Yaani maani mein koi tabdili nahin aai.

Ahmad ka qalam ‘Qalam-e-Ahmad’

Urdu ke sawalaat ‘Sawalaat-e-Urdu’

Dil ki kitaab ‘Kitaab-e-dil’

Maazi ki yaad ‘Yaad-e-maazi’

Isi tarah ism aur sifat ke rishta ko dikhlane ke liye bhi izaafat ka istemaal kiya jaata hai.Misaal ke taur par dekhen.

Aam mahfil ‘Mahfil-e-aam’

Khaas diwaan ‘Diwaan-e-khaas’

In alfaaz mein ‘ka’, ‘ke’ aur ‘ki’ nahin hai is ke baawajood ism aur sifat ke rishta ko waazeh karne ki gharaz se yeh tareeqa apanaya gaya hai ki lafzon ki tarteeb ko ulat kar ism ke aakhiri harf ke niche zer (ِ) ki alaamat lagai gai hai.

Urdu mein Izaafat ki ek aur alaamat Humza (ء) ki bhi hai.Misaal ke taur par chand alfaaz dekhen.

Urdu ke baaba ‘Baaba-e-Urdu’

Khaas guftagu ‘Guftagu-e-khaas’

Tahreer ki shokhi ‘Shokhi-e-tahreer’

Hind ka taraana ‘Taraana-e-hind’

Yahan aap ne dekha ki ‘ka’, ‘ke’ aur ‘ki’ ki jagah Humza (ء) ka istemaal kiya gaya hai.

Aam taur par Izaafat ke istemaal ke teen tareeqe hain.

1. Jab lafz ke aakhir mein ‘alif, ‘wao’ ‘ya’ ‘yaaye majhool’ (ya) ho to wahan alaamat Humza (ء) ki alaamat se zaahir kiya jaata hai.Humza ki madad lene ke liye harf ‘alif’ aur ‘wao’ par khatm hone waale lafz ke aakhir mein ‘yaaye majhool’ (ya) ki madad li jaati hai.Jaise upar likha gaya lafz ‘Urdu ke baaba’ ko ‘Baaba-e-Urdu’ banaya gaya hai.Isi tarah ‘khaas guftagu’ ko ‘Guftague-khaas’ likha jaata hai.
2. Jab lafz ke aakhir mein ‘yaaye maaroof’ (ya) ya haaye mukhtafi (ha) aata hai to isko Izaafat alaamat Humza (ء) se hi likha jaata hai.Misaal ke taur par pahle likhe gaye alfaaz ‘Tahreer ki shokhi’ ko ‘Shokhi-e-tahreer’ aur ‘Hind ka taraana’ ko ‘Taraan-e-hind’ likha gaya.
3. Is ke alaawa baaqi tamaam tarah ke alfaaz mein Izaafat ke istemaal ke liye alaamat zer (ِ) ki madad li jaati hai.Jaisa ki pahle istemaal kiye gaye alfaaz mein dikhaya gaya hai.

Urdu ke sawalaat ‘Sawalaat-e-Urdu’

Dil ki kitaab ‘Kitaab-e-dil’

Maazi ki yaad ‘Yaad-e-maazi’

Aam mahfil ‘Mahfil-e-aam’

Khaas deiwaan ‘Diwaan-e-khaas’

12 khulaasa

Dosto hum ne dekha ki sahi Urdu bolne aur likhne padhne ke liye ki alaamaton ki madad li jaati hai. ‘zabar’, ‘zer’ aur ‘pesh’ ki alaamat to aam taur par tamaam alfaaz mein istemaal ki jaati hain.jab kisi lafz mein do harfon ko ek saath likhne ki zarurat pesh aati hai to use do baar na likh kar sirf ek baar likhte hain aur is ke upar tashdeed (ّ) ki alaamat laga dete hain.is ke saath hi saath do zabar (ً) do zer (ٍ) waale alfaaz bhi maujood hain.Aise alfaaz ko Tanveen waale lafz kahte hain.Urdu mein alaamat ke taur par Humza ka bhi istemaal kiya jaata hai.Hum ne yeh bhi dekha ki in alaamaton mein se zer aur Humza ko izaafat ke taur par

bhi istemaal kiya jaata hai.Izaafat ke istemaal ke tareeqe se bhi hum ne waaqfiyyat haasil ki.

Disclaimer	Online course ke darsi mawaad ki tarteeb-o-tadveen ke liye NCERT ki darsi wo muaavin darsi kitaabon urdoo zabaan-o-adab ki taarikh, urdu qavaid-o-insha, urdu ki adabi asnaaf, rahnuma kitaab, urdu tadarisiyaat, urdu zaban ki tadarees waghaira se istefada kiya gaya hai

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات **Module Detail**	
مضمون کا نام **Subject Name**	اردو **Urdu**
کورس کا نام **Course Name**	اردو رسم الخط کی آموزش **Urdu Script Learning**
ماڈیول کا عنوان **Module Name/Title**	اعراب اور علامتیں Araab Aur Alamatien (اعراب اور علامتیں)
ماڈیول آئی ڈی **Module ID**	**HFT-A-A_08_H**
کلیدی الفاظ **Keywords**	اعراب، جزم، تشدید، تنوین اور اضافت

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار **Role**	نام **Name**	ادارہ **Affiliation**
کورس کوآرڈینیٹر **Course Coordinators**	پروفیسر محمد فاروق انصاری **Prof. Mohd. Faruq Ansari** پروفیسر دیوان حنان خان **Prof. Diwan Hannan Khan**	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی **DEL, NCERT, New Delhi**
کورس ایڈمنسٹریٹر **Course Administrator**	ڈاکٹر عبدالرحمن **Dr. Abdur Rahman** ڈاکٹر امتیاز احمد **Dr. Imtiyaz Ahmad**	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی **DEL, NCERT, New Delhi**

मोडीयूल-8

ऐराब और अलामतें

फेहरिस्त

1 तआरुफ़ 3

2 मक़ासिद 3

3 ज़बर (ـَ) 4

4 ज़ेर (ـِ) 7

5 पेश (ـُ) 8

6 तश्दीद (ـّ) 9

7 जज़्म या सुकून (ـْ) 10

8 मद (ـٓ) 10

9 हमज़ा (ـٔ) 11

10 तनवीन (ـً) 12

11 इज़ाफ़त 13

12 ख़ुलासा 16

1 तआरुफ़

आदाब अज़ीज़ दोस्तो

हम जानते हैं कि आवाज़ को अलामतों के ज़रीये ज़ाहिर किया जाता है और उन अलामतों को हुरूफ़ कहते हैं। हम ये भी जानते हैं कि एक से ज़्यादा हुरूफ़ मिलकर लफ़्ज़ बनता है। और कई अलफ़ाज़ को मिलाकर जुमले बनाए जाते हैं। दीगर ज़बानों की तरह उर्दू में भी बहुत से अलफ़ाज़ ऐसे हैं जो लिखे एक तरह से जाते हैं लेकिन उस को पढ़ा मुख़्तलिफ़ तरह से जाता है। इस के इलावा लफ़्ज़ों की दुरुस्त अदाएगी के लिए हुरूफ़ पर बाज़ मख़सूस निशानात लगा देते हैं। इन मख़सूस निशानात को हम ऐराब और अलामत कहते हैं। ऐराब में ज़बर, ज़ेर और पेश शामिल हैं जबकि अलामतों में जज़्म, तश्दीद, तनवीन, मद और इज़ाफ़त वग़ैरा शामिल हैं

2 मक़ासिद

इस मोडीयूल में हम जिन नेकात पर गुफ़्तगु करेंगे उन में

1. ऐराब और उनका इस्तेमाल
2. जज़्म, तश्दीद, तनवीन और उनका इस्तेमाल
3. इज़ाफ़त की ज़रूरत और इस की अहमियत काबिले-ज़िक्र हैं

हम जानते हैं कि अलफ़ाज़ की दुरुस्त अदायगी के लिए हुरूफ़ पर जो अलामतें लगाई जाती हंस उन्हें एराब कहते हैं। इन अलामतों को एराब के साथ साथ हरकात भी कहा जाता है। इस की वजह ये है कि उनके इस्तेमाल से आवाज़ में हरकत पैदा होती है। इन में से एक अलामत यानी जज़्म से हरकत के बजाय सुकून पढ़ा जाता है। इस लिए सिर्फ़ हरकत के बजाय उसे हरकात-ओ-सकनात कहा जाता है

जैसा कि अभी कहा गया कि अलफ़ाज़ की दुरुस्त अदायगी के लिए एराब की ज़रूरत महसूस की गई और मतन को सही तरीक़े से पढ़ने के लिए एराब

लगाना शुरू किया। इस से ज़बान सीखने वालों को मतन पढ़ने में आसानी होती है। शायरी में तो एराब और इज़ाफ़त का इस्तेमाल कसरत से इस लिए भी किया जाता है कि शेअर को सही पढ़ा जा सके। उर्दू सीखने वालों के लिए तो ये बहुत ज़रूरी है कि इस से लफ़्ज़ों की दुरुस्त अदायगी और लिखने पढ़ने मं मदद मिलती है।

एराब लगाने का दुरुस्त तरीका यह है कि पहले हर्फ़ को लिखा जाये उस के बाद उस के तय-शुदा मक़ाम पर एराब लगाया जाये। उर्दू में जिन एराब का इस्तेमाल आम है इन में ज़बर, ज़ेर और पेश शामिल हैं।

3 ज़बर (ـَ)

ज़बर के मानी 'ऊपर' के हैं। इस का नाम शायद ज़बर इस लिए भी रखा गया कि ये अलामत (ـَ) इस को स्क्रीन पर दिखाया जाये हर्फ़ के ऊपर लगाई जाती है। ये अलामत हर्फ़ की आवाज़ को लम्बा करने पर हर्फ़ अलिफ़ की आवाज़ जैसी लगती है। दूसरे अलफ़ाज़ में हम ये भी कह सकते हैं कि ये अलिफ़ की ख़फ़ीफ आवाज़ है।

हर्फ़ पर ज़बर लगाने का तरीका यह है कि लफ़्ज़ को लिखते वक़्त इस हर्फ़ पर उसे लगाते हैं जिस में हरकत होती है और अलिफ़ की ख़फ़ीफ़ आवाज़ शामिल होती है। मिसाल के तौर पर।

सर, डर, जब, अर्श, नमक	سَر، ڈَر، جَب، عَرش، نَمَک
कलम, शरबत, रस, बस, सबक	قَلَم، شَربَت، رَس، بَس، سَبَق

इन अलफ़ाज़ में से सर को लिखने के लिए पहले स फिर र और फिर उस के बाद स पर ज़बर (ـَ) लगाया जाता है। यानी।

सीन + रे + ज़बर = सर	س+ر+ ـَ = سَر

इसी तरह डर लिखने के लिए पहले ‘ड’ लिखने के बाद इस पर ज़बर की अलामत बनाऐंगे उस के बाद 'र’ लिखा गया। इस तरह

डाल + ज़बर + रे = डर	ڈَ+ ـَ +ر= ڈَر

अब अगर 'जब’ लिखना हो तो पहले 'ज' और आख़िर में 'ब’ लिखते हैं। यानी

जीम + बे + ज़बर = जब	ج+ب+ ـَ = جَب

इसी तरह अर्श लिखा जाएगा। यानी

अलिफ + रे + श + ज़बर = अर्श	ع+ر+ش+ ـَ = عَرش

अब अगर नमक लिखना हो तो पहले 'नून’ इस के बाद 'म और आख़िर में 'काफ़’ लिखने के बाद बारी बारी से पहले 'नून’ पर ज़बर लगायेंगे उस के बाद 'म पर ज़बर लगाया जाएगा। इस तरह।

नून + मीम + काफ़ + ज़बर + ज़बर = नमक	ن+م+ک+ ـَ + ـَ =نمک

हम ने देखा कि नून और म दोनों मं हरकत है, इस लिए इन दोनों हर्फ़ पर ज़बर लगाने की ज़रूरत महसूस हुई।इसी तरह कलम को भी लिखा जाएगा और क़ाफ लाम मीम को एक साथ लिखने के बाद 'क़ाफ’ और 'लाम’ पर ज़बर लगाया जाएगा। यानी।

काफ + लाम + मीम + ज़बर+ ज़बर = क़लम	ق+ل+م+ ـَ + ـَ =قلم

लेकिन लफ़्ज़ 'शरबत’ लिखने के लिऐ पहले 'शीन’ फिर 'रे’ लिखने के बाद शीन पर ज़बर की अलामत लगायें। इस के बाद 'बे’ और 'ते’ लिख कर 'बे’ पर ज़बर लगाऐंगे। इस तरह।

शीन + रे + ज़बर + बे + ते + ज़बर = शरबत	ش+ر+ ـَ +ب+ت+ ـَ =شَرَبَت

आप ने देखा कि शीन और 'बे' दोनों हर्फ़ में हरकत है इस लिए उन पर ज़बर लगाया गया।

इन हुरूफ़ को लिखते वक़्त आपने ग़ौर काब किया हुरूफ़ वाले अलफ़ाज़ में मुख़्तलिफ़ वक़्त में ज़बर की अलामत बनाई गई। जैसे 'सर' में पूरा लफ़्ज़ 'सर' लिखने के बाद 'सीन' पर ज़बर लगाया गया तो लफ़्ज़ डर लिखते वक़्त डाल लिखने के बाद ही ज़बर लगा दिया गया।

इसी तरह तीन हर्फ़ी अलफ़ाज़, नमक और कलम को लिखते वक़्त मुख़्तलिफ़ तरीक़ा अख़्तियार किया गया। यानी नमक और कलम लिखते वक़्त 'नून मीम और काफ़' तीनों हुरूफ़ को एक साथ लिखने के बाद 'नून' और 'मीम' पर ज़बर लगाया गया। इसी तरह कलम लिखते वक़्त 'काफ़' लाम और मीम को एक साथ लिखने के बाद 'काफ़' और 'लाम' पर ज़बर लगाया गया।

और चार हुरूफ़ वाले अलफ़ाज़ के साथ भी यही तरीक़ा अख़्तियार किया गया। यानी शरबत लिखते वक़्त पहले श और 'र को एक साथ लिखने के बाद 'श पर ज़बर लगाया गया और इस के बाद ब और 'त को एक साथ लिखा गया और फिर 'बे' पर ज़बर की अलामत बनाई गई।

इन अलफ़ाज़ को लिखने के लिए यह तरीक़ा अपनाया गया कि जिस हर्फ़ के साथ उस के बाद आने वाला हर्फ़ मिलाकर नहीं लिखा जाता इस हर्फ़ के लिखने से पहले ही मुतवक़्क़े हर्फ़ पर ज़बर की अलामत लगाई गई। यानी एक अमल पूरा होने के बाद दूसरा अमल शुरू किया गया। जैसे 'डर' में 'डाल' और 'रे' आपस में नहीं मिलते इस लिये 'रे' लिखने से पहले ही ज़बर लगा दिया गया। और 'शरबत' में 'रे' के बाद हर्फ़ नहीं मिलता इस लिए उस के लिखने के बाद ज़बर की अलामत लगाई गई और 'नमक' और 'कलम' में इन अलफ़ाज़ को

मुकम्मल तौर पर लिख लेने के बाद ही ज़बर लगाया गया। यानी ये उसूल पाया गया कि जब किसी हर्फ़ से इस के बाद आने वाला हर्फ़ नहीं मिलता तो अलामत लगाने का काम अगला हर्फ़ लिखने से पहले मुकम्मल कर लिया जाता है

4 ज़ेर (ِ)

ज़ेर के मानी नीचे के होते हैं। ये हर्फ़ के नीचे लगाया जाता है। इस की आवाज़ ख़फ़ीफ़ 'ये' की सी होती है। उर्दू में 'ये' की आवाज़ दो किस्म की होती हैं। एक हल्की और दूसरी तवील और वाज़ेह होती है। इन में से पहली सूरत को याय मजहूल (यानी ے य) और दूसरी सूरत को याए मारूफ़ (यानी ی य) कहा जाता है। जैसे शेर (जानवर और शीन (दूध)। आप ने देखा कि यहां 'ये' को दो तरह से इस्तेमाल किया गया है। पहले लफ़्ज़ में याए मजहूल यानी 'ये' का इस्तेमाल किया गया है तो दूसरे में याए मारूफ़ यानी 'ये' का इस्तेमाल। लकिन इन दोनों लफ़्ज़ों में 'ये' और 'ये' को एक जैसा ही लिखागा है। इस से यह साबित होता है कि जब यह दोनों 'ये' 'ये' किसी लफ़्ज़ के दरमियान में आती है तो एक जैसी ही लिखी जाती है। इस लिए जब ये लफ़्ज़ों के दरमियान में इस्तेमाल होती है तो इन दोनों के फ़र्क़ को वाज़ेह करने के लिए याय मजहूल (या हमेंशा ख़ाली रहती है) और याय मारूफ़ (य के नचेज़ ज़ेर (ِ) की अलामत का इस्तेमाल करते हैं। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें।

इस दिन जिस दिल किस्मत	اِس دِن جِس دِل قِسمت
हिफ़्ज़ रिश्ता किताब निशान हिसाब	حِفظ رِشتہ کِتاب نِشان حِساب

आप ने अभी जो अलफ़ाज़ देखे इन में से पहले के पाँच अलफ़ाज़ में याए मजहूल यानी 'य' की ख़फ़ीफ़ आवाज़ आती है यहां ज़ेर का इस्तेमाल याय मजहूल के लिए किया गया है। लेकिन उस के बाद के पांचों अलफ़ाज़ में याए

मारूफ़ यानी 'य' का इस्तेमाल किया गया है इस लिए उस के पहले हर्फ़ के निचे ज़ेर (ِ) का इस्तेमाल याय मारूफ़ के लिए किया गया है।

यहां अव्वल तो ज़बर की अलामत लगाने वाले अहवाल के तहत जब किसी हर्फ़ से इस के बाद आने वाला हर्फ़ नहीं मिलता है तो अगला हर्फ़ लिखने से पहले अलामत लगाने का काम कर लिया जाये। मिसाल के तौर पर 'पीर, जीत, बीमार और कील' को पहले पे, रे, पीर जे, ये, ते, जीत, बे, मीम, रे, बीमार, और की लाम को मिला कर लिख लने उस के बाद बित्तरतीब पे, जीम, अलिफ़, बे और काफ़ के नीचे ज़ेर की अलामत लगा दें।

5 पेश (ُ)

पेश के मानी आगे या सामने के होते हैं। यह अलामत हर्फ़ के ऊपर लगाई जाती है।इस की आवाज़ ख़फ़ीफ़ वाव की तरह होती 'य' की मानिन्द 'वाव' की भी दो आवाज़ें हैं। एक पूरी जिसे खींच कर बोला जाता है और दूसरी हल्की।पहली आवाज़ 'य' की तरह वाव मारूफ़ और दूसरी को वाव मजहूल कहते हैं। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें।

रुक उस गुल तुम	رُک اُس گُل تُم
दुम ख़ुम ज़बूर क़बूल	دُم خُم زبور قبول

इन अलफ़ाज़ को देखें तो पहले के चार अलफ़ाज़ में वाव मजहूल की जगह पर पेश का इस्तेमाल किया गया है। इस के बाद के चारों अलफ़ाज़ में वाव मारूफ़ की जगह पर पेश का इस्तेमाल हुआ है। लफ़्ज़ 'जोरू' ऐसा लफ़्ज़ है जिस में वाव मजहूल और वाव मारूफ़ दोनों का इस्तेमाल किया जाता है। यानी 'जो' में वाव मजहूल 'वाव' का इस्तेमाल है तो 'रो' में वाव मारूफ़ 'रू' का इस्तेमाल है।

इन अलफ़ाज़ को लिखने का तरीका यह है कि पहले लफ़्ज़ को लिखते वक़्त जहां क़लम रुक जाये वहां वाव से पहले वाले हर्फ़ पर (पेश) (ُ) की अलामत

लगा देते हैं। यानी जोरू लिखते वक़्त 'जो' - 'रू' लिखने के बाद 'रे' पर पश लगाने के बाद आख़िर का 'वाव लिखेंगे।

इसी तरह तूर, कूज़ा और बूढ़ी लिखते हुए 'तो, को और बू लिखने के बाद उन पर पेश की अलामत लिखी जाएगी उस के बाद बाक़ी के हर्फ़ या हुरूफ़ यानी रे, ड़ह और ढ़ी लिखा जाएगा।

6 तश्दीद (ّ)

उर्दू में बहुत से ऐसे अलफ़ाज़ हैं जिन के बीच में बाज़ हुरूफ़ का इस्तेमाल दो बार किया जाता है। इस हर्फ़ को दो बार लिखने के बजाय उस के ऊपर एक अलामत (ّ) लगा देते हैं। इस अलामत को (तश्दीद) कहते हैं। इस में पहला हर्फ़ साकिन और वहीं दूसरा हर्फ़ मुतहर्रिक होता है।मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देखें।

बिल्ली, अब्बा, पत्थर, तसव्वुर, शिद्दत

जिद्दत, इल्लत, जिबिल्लत, मोसव्विर, खित्ता

इन अलफ़ाज़ को देखें। इन में से हर लफ़्ज़ में एक हर्फ़ एक साथ दो बार इस्तेमाल हुआ है। यानी 'जिद दत, उल लत, जिबल लत, मोसव वर और खित ता'। इस लिए जब एक लफ़्ज़ में एक ही हर्फ़ एक साथ दो बार इस्तेमाल होता है तो इस हर्फ़ को सिर्फ एक-बार लिखने के बाद इस पर (तश्दीद) का निशान लगा देते हैं। लेकिन अदा करते वक़्त इस हर्फ़ को दोबार पढ़ते हैं। मिसाल के तौर पर अभी इस्तेमाल किये गये अलफ़ाज़ पर ग़ौर करें तो जिद्दत, इल्लत, जिबिल्लत, मोसव्विर और ख़ित्ता में तश्दीद का इस्तेमाल किया गया है। इस अलामत को लिखने के लिये 'जिद, मोसौ और तसव लिखने के बाद 'दाल' और 'वाव' पर तश्दीद का निशान (ّ) लगाते हैं उस के बाद 'ते' और 'रे' लिखते हैं। इस के बर-ख़िलाफ़ लफ़्ज़ 'इल्लत', जिबिल्लत और ख़ित्ता लिखने के बाद 'लाम' और ते पर तश्दीद की अलामत बनाऐं।

7 जज़्म या सुकून (ـْ)

जज़्म को सुकून भी कहा जाता है और हम जानते हैं कि सुकून के मानी ख़ामोशी या ठेहराव के हैं। इस लिए जिस हर्फ़ पर इस अलामत का इस्तेमाल किया जाता है इस में कोई हरकत नहीं होती। उसे साकिन भी कहा जाता है। यानी जिस हर्फ़ पर ज़बर, ज़ेर या पेश इस्तेमाल नहीं किया जाता उसे साकिन कहते हैं। इन अलफ़ाज़ पर ग़ौर किया जाये तो मालूम होगा कि

जोड़ी, जोकर, तोता, लोहा

में इस्तेमाल होने वाले आख़िरी हुरूफ़ 'य', 'र', अलिफ़, लाम, वाव और हे साकिन हैं।

इस अलामत को लिखते वक़्त साकिन हर्फ़ के ऊपर जज़्म (ـْ) की अलामत बना देते हैं। मिसाल के तौर पर 'जोकर में काफ़ पर तो ज़बर की अलामत लगाई जाएगी बाक़ी दो हुरूफ़ यानी 'वाव और रे साकिन हैं। इस लिए इस पर जज़्म) की अलामत लगाई जाएगी। बाज़ अलफ़ाज़ में एक से ज़्यादा हुरूफ़ साकिन होते हैं जैसे।

नक़्श वक़्त अक्स जुर्म

इन अलफ़ाज़ में 'नून', 'वाव', 'ए' और 'ज' पर तो ज़बर और पेश के निशान लगाए जाते हैं लेकिन 'क़श', 'कत्', 'किस', और 'रम' मैं हरकत नहीं है इसलिए इन हुरूफ़ पर 'जज़्म के निशान (ـْ) लगाए जाऐंगे।

8 मद (ـٓ)

उर्दू में कई अलफ़ाज़ ऐसे हैं जिन मं अलिफ़ को खींच अदा किया जाता है। खींच कर अदा किए जाने वाले अलिफ़ को अलिफ़ ममदूदा भी कहते हिं। जब किसी लफ़्ज़ के अदा करने में यह नौबत आती है तो उस वक़्त अलिफ़ के ऊपर मद

(ـٓ) की अलामत लगादी जाती है। ऐसी सूरत में उस की शक्ल 'आ' की होती है। मिसाल के तौर पर।

आदमी, आसार, आख़िरत, आदम, आराम, बिलआख़िर माआल

इन अलफ़ाज़ को लिखने का तरीका यह है कि पहले अलिफ़ (अलिफ़) लिखते हैं उस के बाद उस के ऊपर मद (ـٓ) की अलामत लगा देते हैं। उस के बाद बाक़ी के हुरूफ़ लिखे जाते हैं।

याद रहे कि मद (ـٓ) की अलामत सिर्फ हर्फ़ अलिफ़ (अलिफ़) के ऊपर ही लगाई जा सकती है। इन अलफ़ाज़ में देखें कि तमाम अलफ़ाज़ में इबतेदा या दरमियान में इस्तेमाल होने वाले अलिफ़ (अलिफ़) के ऊपर ही मद (ـٓ) की अलामत लगाई गई है।

9 हमज़ा (ء)

हमज़ा (ء) को हुरूफ़ में भी शुमार किया जाता है लेकिन दरअसल ये अलामत ही है। क्योंकि कि इस की अपनी ना तो आवाज़ है और ना ही हर्फ़ की शक्ल में अलग लिखा जाता है। यह हमेशा किसी हर्फ़ के साथ ही इस्तेमाल किया जाता है। अक्सर उसे 'य' 'या' 'वाव' के साथ लिखा जाता है। यह इन दोनों हुरूफ़ के साथ वही काम देता है जो मद अलिफ़ के साथ मिलकर करता है। यानी जब 'य' 'या' य की आवाज़ को खींच कर अदा करनी हो तो हमज़ा को 'य' या' य के ऊपर लिखा जाता है।मिसाल के तौर पर

जुदाई पढ़ाई भाई मिठाई।

आएए नचाए खिलाए दिखाए

इन अलफ़ाज़ पर ग़ौर करें तो मालूम होगा कि 'य' और 'य' की आवाज़ को खींच कर अदा किया जा रहा है। इस लिए यहां हमज़ा का इस्तेमाल किया गया है।

इन अलफ़ाज़ में चूँकि हमज़ा आख़िर मं इस्तेमाल हुआ है इस लिए उनको लिखते वक़्ते-आख़िर में ई) की अलामत लिखी गई है।

इसी तरह जब वाव की आवाज़ को खींच कर अदा किया जाता है तो हमज़ा की अलामत को वाव के ऊपर लिख दी जाती है। मिसाल के तौर पर

पुलाव दिखाओ खिलाओ जलाओ

इन अलफ़ाज़ में भी चूँकि हमज़ा आख़िर में इस्तेमाल हुआ है इस लिए उनको भी लिखते वक़्ते-आख़िर में (ई) की अलामत लिखी गई है

10 तनवीन (ٍ)

जिस आवाज़ में की आवाज़ शामिल होती है उसे तनवीन कहते हैं। अक्सर ये अरबी अलफ़ाज़ के इस्तेमाल में अदा की जाती है। इस की आवाज़ अक्सर लफ़्ज़ के आख़िर में आती है। इस लिए जब तनवीन अलामत (ٍ) किसी हर्फ़ पर होती है तो इस की अदायगी के दौरान आख़िर में नून की आवाज़ आती है। मिसाल के तौर पर: फ़ौरन नसलन इत्तिफ़ाक़न मसलन ज़रूरतन

इन अलफ़ाज़ को देखें तो उन में हर लफ़्ज़ के आख़िर में अलिफ़ के ऊपर ज़बर की दो अलामतों का इस्तेमाल किया गया है। इस लिए उसे दो ज़बर भी कहा जाता है।इस के लिखने का तरीका यह है कि पहले लफ़्ज़ यानी।

फ़ौरन नसलन इत्तिफ़ाक़न मसलन ज़रूरतन

लिख लिया जाये उस के बाद आख़िर में अलिफ़ पर दो ज़बर लगा दिए जाएं

जिस तरह किसी लफ़्ज़ में नून के साथ ज़बर की आवाज़ का इस्तेमाल करना हो तो दोज़बर (ٍ) लिखते हैं इसी तरह जब किसी लफ़्ज़ में नून के साथ ज़ेर की आवाज़ की ज़रूरत पिश आए तो उस के लिए ज़ेर (ٍ) की अलामत का

इस्तेमाल करते हैं। उर्दू में ज़्यादा-तर दो ज़बर (ً) तनवीन का इस्तेमाल होता है।

उर्दू के अलफ़ाज़ में जब ज़बर की आवाज़ के साथ तनवीन का इस्तेमाल करना होता है तो लफ़्ज़ के आख़िर मं (अलिफ़) अलिफ का इज़ाफ़ा करने के बाद दो ज़बर (ً) की अलामत लगा देते हैं। जैसा कि आपने अभी अभी 'नसलन, इत्तिफ़ाक़न, मसलन, ज़रूरतन में देखा। दर असल इन अलफ़ाज़ की असल 'नसल, इत्तिफ़ाक़, मिसल, ज़रूरत है । उनके आख़िर में अलिफ़ का इज़ाफ़ा करके दो ज़बर की अलामत लगा दी गई है।

उर्दू में बहुत से अलफ़ाज़ ऐसे हैं जिनके आख़िर में पहले ही से अलिफ़ होते हैं। ऐसे लफ़्ज़ में अगर नून की आवाज़ के इज़ाफे की ज़रूरत हो तो अलिफ़ के आगे हमज़ा (ء) का इज़ाफ़ा करने के बाद इस पर तनवीन लगाते हैं। जिसे इबतेदा से इब्तेदा-अन। वग़ैरा।

11 इज़ाफ़त

एक इस्म से दूसरे इस्म यानी (Noun) का या इस्म का सिफ़त यानी (Adjective) से रिश्ता दिखाने की ग़रज़ से जिस अलामत या हर्फ़ का इस्तेमाल किया जाता है उसे इज़ाफ़त कहते हैं। आम तौर पर उस के लिए लफ़्ज़ का, के और की का इस्तेमाल किया जाता है। लेकिन शेअर-व-अदब में उस का ,के और की के बजाय अलामत का इस्तेमाल किया जाता है।

इज़ाफ़त के तौर पर ज़ेर (ِ) और हमज़ा (ء) की अलामत का इस्तेमाल किया जाता है। मिसाल के तौर पर इज़ाफ़त ज़ेर के इस्तेमाल को देखें।

अहमद का क़लम कलम-ए-अहमद

उर्दू के सवालात सवालात-ए-उर्दू

दिल की किताब किताब-ए-दिल

माज़ी की याद याद-ए-माज़ी

आप ने देखा कि यहां इस्म की तरतीब को उलट देने के बाद का, के और की को हटा कर उस के बाद आने वाले लफ़्ज़ के आख़िर ज़ेर (ـِ) -ए- लगाने से मफ़हूम बिलकुल वही रहा। यानी मानी में कोई तबदीली येह नहीं आई।

अहमद का क़लम कलम-ए-अहमद

उर्दू के सवालात सवालात-ए-उर्दू

दिल की किताब किताब-ए-दिल

माज़ी की याद याद-ए-माज़ी

इसी तरह इस्म और सिफ़त के रिश्ता को दिखलाने के लिए भी इज़ाफ़त का इस्तेमाल किया जाता है। मिसाल के तौर पर देखें।

आम महफ़िल महफ़िल-ए-आम

ख़ास दीवान दीवान-ए-ख़ास

इन अलफ़ाज़ में का, के और की नहीं है इस के बावजूद इस्म और सिफ़त के रिश्ता को वाज़ेह करने की ग़रज़ से यह तरीक़ा अपनाया गया है कि लफ़्ज़ों की तरतीब को उलट कर इस्म के आख़िरी हर्फ़ के नीचे ज़ेर (ـِ) की अलामत लगाई गई है।

उर्दू में इज़ाफ़त की एक और अलामत हमज़ा (ء) की भी है। मिसाल के तौर पर चंद अलफ़ाज़ देना

उर्दू के बाबा बाबा-ए-उर्दू

ख़ास गुफ़्तगु गुफ़्तगु-ए-ख़ास

तहरीर की शोख़ी शोख़ी-ए-तहरीर

हिंद का तराना तरान-ए-हिंद

यहां आप ने देखा कि का, के और की की जगह हमज़ा (ء) का इस्तेमाल किया गया है।

आम तौर पर इज़ाफ़त के इस्तेमाल के तीन तरीक़े हैं।

1. जब लफ़्ज़ के आख़िर में 'अलिफ़', 'वाव' 'या' याए मजहूल (य) हो तो वहां अलामत हमज़ा (ء) की अलामत से ज़ाहिर किया जाता है। हमज़ा की मदद लेने के लिए हर्फ़ 'अलिफ़' और 'वाव' पर ख़त्म होने वाले लफ़्ज़ के आख़िर में याए मजहूल (य) की मदद ली जाती है। जैसे ऊपर लिखा गया लफ़्ज़ उर्दू के बाबा को 'बाबा-ए-उर्दू बनाया गया है। इसी तरह 'ख़ास' गुफ़्तगु को 'गुफ़्तगुए-ख़ास लिखा जाता है।
2. जब लफ़्ज़ के आख़िर में याए मारूफ़ (य) या हाय मुख्तफी (हा) आता है तो इस को इज़ाफ़त अलामत हमज़ा (ء) से ही लिखा जाता है। मिसाल के तौर पर पहले लिखे गए अलफ़ाज़ तहरीर की शोख़ी को 'शोख़ई' तहरीर और 'हिंद' का तराना को 'तरान-ए-हिंद लिखा गए।
3. इस के अलावा बाक़ी तमाम तरह के अलफ़ाज़ में इज़ाफ़त के इस्तेमाल के लिये अलामत ज़ेर (ِ) की मदद ली जाती है। जैसा कि पहले इस्तेमाल किये गए अलफ़ाज़ में दिखाया गया है।

उर्दू के सवालात सवालात-ए-उर्दू

दिल की किताब किताब-ए-दिल

माज़ी की याद याद-ए-माज़ी

आम महफ़िल महफ़िल-ए-आम

ख़ास दीवान दीवान-ए-ख़ास

12 ख़ुलासा

दोस्तो हम ने देखा कि सही उर्दू बोलने और लिखने पढ़ने के लिए किन अलामतों की मदद ली जाती है ।ज़बर, ज़ेर और पेश की अलामत तो आम तौर पर तमाम अलफ़ाज़ में इस्तेमाल की जाती हैं। जब किसी लफ़्ज़ में दो हर्फ़ों को एक साथ लिखने की ज़रूरत पेश आती है तो उसे दो बार ना लिख कर सिर्फ एक-बार लिखते हैं और इस के ऊपर तश्दीद (ّ) की अलामत लगा देते हैं। इस के साथ ही साथ दो ज़बर (ً) दो ज़ेर (ٍ) वाले अलफ़ाज़ भी मौजूद हैं। ऐसे अलफ़ाज़ को तनवीन वाले लफ़्ज़ कहते हैं। उर्दू में अलामत के तौर पर हमज़ा का भी इस्तेमाल किया जाता है। हम ने यह भी देखा कि इन अलामतों में से ज़ेर और हमज़ा को इज़ाफ़त के तौर पर भी इस्तेमाल किया जाता है। इज़ाफ़त के इस्तेमाल के तरीक़े से भी हम ने वाकफ़िय्यत हासिल की।

Disclaimer	ऑनलाइन कोर्स के दर्सी मवाद की तर्तीब व तदवीन के लिए एन सी ई आर टी की दर्सी व मुआविन दर्सी किताबों उर्दू ज़बान व अदब की तारीख़, उर्दू क़वाइदो-इंशा, उर्दू की अदबी अस्नाफ़, रहनुमा किताब, उर्दू तदरिसिय्यात, उर्दू ज़बान की तदरीस वग़ैरा से इस्तेफादा किया गया है

ماڈیول کی تفصیلات اور اس کا خاکہ

Details of Module and its structure

ماڈیول کی تفصیلات **Module Detail**	
مضمون کا نام **Subject Name**	اردو **Urdu**
کورس کا نام **Course Name**	اردو رسم الخط کی آموزش **Urdu Script Learning**
ماڈیول کا عنوان **Module Name/Title**	اعراب اور علامتیں Araab Aur Alamatien (اعراب اور علامتیں)
ماڈیول آئی ڈی **Module ID**	**HFT-A-A_08_U**
کلیدی الفاظ **Keywords**	**اعراب، جزم، تشدید، تنوین اور اضافت**

ڈیولپمنٹ ٹیم

Development Team

کردار **Role**	نام **Name**	ادارہ **Affiliation**
کورس کوآرڈینیٹر **Course Coordinators**	پروفیسر محمد فاروق انصاری **Prof. Mohd. Faruq Ansari** پروفیسر دیوان حنان خان **Prof. Diwan Hannan Khan**	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی **DEL, NCERT, New Delhi**
کورس ایڈمنسٹریٹر **Course Administrator**	ڈاکٹر عبدالرحمن **Dr. Abdur Rahman** ڈاکٹر امتیاز احمد **Dr. Imtiyaz Ahmad**	ڈی ای ایل، این سی ای آر ٹی، نئی دہلی **DEL, NCERT, New Delhi**

ماڈیول:8

اعراب اور علامتیں

فہرست

1 تعارف:.....3

2 مقاصد:.....3

3 زبر ـَ :.....4

4 زیر (ـِ):.....6

5 پیش (ـُ):.....7

6 تشدید (ـّ):.....8

7 جزم یا سکون (ـْ):.....9

8 مد (ـٓ):.....9

9 ہمزہ (ـٔ):.....10

10 تنوین (ـً):.....11

11 اضافت:.....12

12 خلاصہ:.....14

1 تعارف:

آداب! عزیز دوستو!

ہم جانتے ہیں کہ آواز کو علامتوں کے ذریعہ ظاہر کیا جاتا ہے اور ان علامتوں کو حروف کہتے ہیں۔ہم یہ بھی جانتے ہیں کہ ایک سے زیادہ حروف مل کر لفظ بنتا ہے۔اور کئی الفاظ کو ملاکر جملے بنائے جاتے ہیں۔دیگر زبانوں کی طرح اردو میں بھی بہت سے الفاظ ایسے ہیں جو لکھے ایک طرح سے جاتے ہیں لیکن اس کو پڑھا مختلف طرح سے جاتا ہے۔اس کے علاوہ لفظوں کی درست ادائیگی کے لیے حروف پر بعض مخصوص نشانات لگادیتے ہیں۔ان مخصوص نشانات کو ہم اعراب اور علامت کہتے ہیں۔اعراب میں زبر، زیر اور پیش شامل ہیں جبکہ علامتوں میں جزم، تشدید، تنوین، مد اور اضافت وغیرہ شامل ہیں۔

2 مقاصد:

اس ماڈیول میں ہم جن نکات پر گفتگو کریں گے ان میں:

1۔ اعراب اور ان کا استعمال

2۔ جزم، تشدید، تنوین اور ان کا استعمال

3۔ اضافت کی ضرورت اور اس کی اہمیت قابل ذکر ہیں۔

ہم جانتے ہیں کہ الفاظ کی درست ادائیگی کے لیے حروف پر جو علامتیں لگائی جاتی ہیں انھیں اعراب کہتے ہیں۔ان علامتوں کو اعراب کے ساتھ ساتھ حرکات بھی کہا جاتا ہے۔اس کی وجہ یہ ہے کہ ان کے استعمال سے آواز میں حرکت پیدا ہوتی ہے۔ان میں سے ایک علامت یعنی جزم سے حرکت کے بجائے سکون پیدا ہوتا ہے۔اس لیے صرف حرکت کے بجائے اسے حرکات و سکنات کہا جاتا ہے۔

جیسا کہ ابھی کہا گیا کہ الفاظ کی درست ادائیگی کے لیے اعراب کی ضرورت محسوس کی گئی اور متن کو صحیح طریقے سے پڑھنے کے لیے اعراب لگانا شروع کیا۔اس سے زبان سیکھنے والوں کو متن پڑھنے میں آسانی ہوتی ہے۔شاعری میں تو اعراب اور اضافت کا استعمال کثرت سے اس لیے بھی کیا جاتا ہے کہ شعر کو صحیح

پڑھاجاسکے۔اردو سیکھنے والوں کے لیے تو یہ بہت ضروری ہے کیوں کہ اس سے لفظوں کی درست ادائیگی اور لکھنے پڑھنے میں مدد ملتی ہے۔

اعراب لگانے کا درست طریقہ یہ ہے کہ پہلے حرف کو لکھا جائے اس کے بعد اس کے طے شدہ مقام پر اعراب لگایا جائے۔اردو میں جن اعراب کا استعمال عام ہے ان میں زبر، زیر اور پیش شامل ہیں۔

3 زبر ـَ :

زبر کے معنی 'اوپر' ہیں۔اس کا نام شاید زبر اس لیے بھی رکھا گیا کہ یہ علامت (ـَ) (اس کو اسکرین پر دکھایا جائے) حرف کے اوپر لگائی جاتی ہے۔یہ علامت حرف کی آواز کو لمبا کرنے پر حرف الف کی آواز جیسی لگتی ہے۔دوسرے الفاظ میں ہم یہ بھی کہہ سکتے ہیں کہ یہ الف کی خفیف آواز ہوتی ہے۔

حرف پر زبر لگانے کا طریقہ یہ ہے کہ لفظ کو لکھتے وقت اُس حرف پر اِسے لگاتے ہیں جس میں حرکت ہوتی ہے اور الف کی خفیف آواز شامل ہوتی ہے۔مثال کے طور پر:

سَر، ڈَر، جَب، عَرش، نَمک

قَلَم، شَربَت، رَس، بَس، سَبَق

ان الفاظ میں سے سَر کو لکھنے کے لیے پہلے 'س' پھر 'ر' اور پھر اس کے بعد س پر زبر (ـَ) لگایا جاتا ہے۔یعنی

س+ر+ ـَ = سَر

اسی طرح ڈَر لکھنے کے لیے پہلے ڈ لکھنے کے بعد اس پر زبر کی علامت بنائیں گے اس کے بعد 'ر' لکھیں گے۔اس طرح

ڈَ+ ـَ +ر= ڈَر

اب اگر 'جب' لکھنا ہو تو پہلے 'ج' اور آخر میں 'ب' لکھتے ہیں۔یعنی ج+ب+ ـَ = جَب

اسی طرح عَرش لکھا جائے گا۔یعنی ع+ر+ش+ ـَ = عَرش

اب اگر نَمک لکھنا ہو تو پہلے 'ن' اس کے بعد 'م' اور آخر میں 'ک' لکھنے کے بعد باری باری سے پہلے 'ن' پر زبر لگائیں گے اس کے بعد 'م' پر زبر لگایا جائے گا۔اس طرح:

ن+م+ک+ ـَ + ـَ =نَمک

ہم نے دیکھا کہ 'ن' اور 'م' دونوں میں حرکت ہے،اس لیے ان دونوں حرف پر زبر لگانے کی ضرورت محسوس ہوئی۔ اسی طرح قَلَم کو بھی لکھا جائے گا اور 'ق ل م' کو ایک ساتھ لکھنے کے بعد 'ق' اور 'ل' پر زبر لگایا جائے گا۔یعنی

ق+ل+م+ ـَ + ـَ = قَلَم

لیکن لفظ 'شَربَت' لکھنے کے لیے پہلے 'ش' پھر 'ر' لکھنے کے بعد 'ش' پر زبر کی علامت لگائیں گے۔اس کے بعد 'ب' اور 'ت' لکھ کر 'ب' پر زبر لگائیں گے۔اس طرح:

ش+ر+ ـَ +ب+ت+ ـَ =شَربَت

آپ نے دیکھا کہ 'ش' اور 'ب' دونوں حرف میں حرکت ہے اس لیے ان پر زبر لگایا گیا۔

ان حروف کو لکھتے وقت آپ نے غور کیا کہ دو حروف والے الفاظ میں دو مختلف وقت میں زبر کی علامت بنائی گئی۔جیسے 'سَر' میں پورا لفظ 'سر' لکھنے کے بعد 'س' پر زبر لگایا گیا تو لفظ ڈَر لکھتے وقت 'ڈ' لکھنے کے بعد ہی زبر لگا دیا گیا۔

اسی طرح تین حرفی الفاظ،نمک اور قَلَم کو لکھتے وقت مختلف طریقہ اختیار کیا گیا۔یعنی نَمک اور قَلَم لکھتے وقت 'ن م' اور 'ک' تینوں حروف کو ایک ساتھ لکھنے کے بعد 'ن' اور 'م' پر زبر لگایا گیا۔اسی طرح قَلَم لکھتے وقت 'ق ل' اور 'م' کو ایک ساتھ لکھنے کے بعد 'ق' اور 'ل' پر زبر لگایا گیا۔

اور چار حروف والے الفاظ کے ساتھ بھی یہی طریقہ اختیار کیا گیا۔یعنی شَربَت لکھتے وقت پہلے 'ش' اور 'ر' کو ایک ساتھ لکھنے کے بعد 'ش' پر زبر لگایا گیا اور اس کے بعد 'ب' اور 'ت' کو ایک ساتھ لکھا گیا اور پھر 'ب' پر زبر کی علامت بنائی گئی۔

ان الفاظ کو لکھنے کے لیے یہ طریقہ اپنایا گیا کہ جس حرف کے ساتھ اس کے بعد آنے والا حرف ملا کر نہیں لکھا جاتا اس حرف کے لکھنے سے پہلے ہی متوقع حرف پر زبر کی علامت لگائی گئی۔یعنی ایک عمل پورا ہونے کے بعد دوسرا عمل شروع کیا گیا۔جیسے 'ڈَر' میں 'ڈ' اور 'ر' آپس میں نہیں ملتے اس لیے 'ر' لکھنے سے پہلے ہی زبر لگا دیا گیا۔اور 'شَربَت' میں 'ر' کے بعد حرف نہیں ملتا اس لیے اس کے لکھنے کے بعد زبر کی علامت لگائی گئی اور 'نَمک' اور 'قَلَم' میں ان الفاظ کو مکمل طور پر لکھ لینے کے بعد ہی زبر لگایا گیا۔یعنی یہ اصول پایا گیا کہ جب کسی حرف سے اس کے بعد آنے والا حرف نہیں ملتا تو علامت لگانے کا کام اگلا حرف لکھنے سے پہلے مکمل کر لیا جاتا ہے۔

4 زیر (ِ):

زیر کے معنی نیچے کے ہوتے ہیں۔یہ حرف کے نیچے لگایا جاتا ہے۔اس کی آواز خفیف 'ی ؚ' کی سی ہوتی ہے۔اردو میں 'ی' کی آواز دو قسم کی ہوتی ہیں۔ایک ہلکی اور دوسری طویل اور واضح ہوتی ہے۔ان میں سے پہلی صورت کو یائے مجہول (یعنی ے) اور دوسری صورت کو یائے معروف (یعنی ی) کہا جاتا ہے۔جیسے شیر (جانور) اور شیر (دودھ)۔آپ نے دیکھا کہ یہاں 'ی' کو دو طرح سے استعمال کیا گیا ہے۔پہلے لفظ میں یائے مجہول یعنی 'ے' کا استعمال کیا گیا ہے تو دوسرے میں یائے معروف یعنی 'ی' کا استعمال۔لیکن ان دونوں لفظوں میں 'ی' اور 'ے' کو ایک جیسا ہی لکھا گیا ہے۔اس سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ جب یہ دونوں 'ی ے' کسی لفظ کے درمیان میں آتی ہے تو ایک جیسی ہی لکھی جاتی ہے۔اس لیے جب یہ لفظوں کے درمیان میں استعمال ہوتی ہے تو ان دونوں کے فرق کو واضح کرنے کے لیے یائے مجہول (ے) ہمیشہ خالی رہتی ہے اور یائے معروف (ی) کے نیچے زیر (ِ) کی علامت کا استعمال کرتے ہیں۔مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

اِس دِن جِس دِل قِسمت

حِفظ　　رِشتہ　　کِتاب　　نِشان　　حِساب

آپ نے ابھی جو الفاظ دیکھے ان میں سے پہلے کے پانچ الفاظ میں یائے مجہول یعنی 'ے' کی خفیف آواز آتی ہے یہاں زیر کا استعمال یائے مجہول کے لیے کیا گیا ہے۔ لیکن اس کے بعد کے پانچوں الفاظ میں یائے معروف یعنی 'ی' کا استعمال کیا گیا ہے اس لیے اس کے پہلے حرف کے نیچے زیر (ِ) کا استعمال یائے معروف کے لیے کیا گیا ہے۔

یہاں اول تو زبر کی علامت لگانے والے احوال کے تحت جب کسی حرف سے اس کے بعد آنے والا حرف نہیں ملتا ہے تو اگلا حرف لکھنے سے پہلے علامت لگانے کا کام کر لیا جائے۔ مثال کے طور پر "پیر، جِیت، بِیمار اور کِیل" کو پہلے پ ی ر، ج ی ت، د ی د ا، ب ی م ار، اور ک ی ل کو ملا کر لکھ لیں اس کے بعد بالترتیب پ، ج، ا، ب اور ک کے نیچے زیر کی علامت لگا دیں۔

5 پیش (ُ):

پیش کے معنی آگے یا سامنے کے ہوتے ہیں۔ یہ علامت حرف کے اوپر لگائی جاتی ہے۔ اس کی آواز خفیف واؤ کی طرح ہوتی ہے۔ 'ی' کی مانند 'و' کی بھی دو آوازیں ہیں۔ ایک پوری جسے کھینچ کر بولا جاتا ہے اور دوسری ہلکی۔ پہلی آواز کو 'ی' کی طرح واؤ معروف اور دوسری کو واؤ مجہول کہتے ہیں۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

رُک　　اُس　　گُل　　تُم

دُم　　خُم　　زبور　　قبول

ان الفاظ کو دیکھیں تو پہلے کے چار الفاظ میں واؤ مجہول کی جگہ پر پیش کا استعمال کیا گیا ہے۔ اس کے بعد کے چاروں الفاظ میں واؤ معروف کی جگہ پر پیش کا استعمال ہوا ہے۔ لفظ 'جو رُو' ایسا لفظ ہے جس میں واؤ مجہول اور واؤ معروف دونوں کا استعمال کیا جاتا ہے۔ یعنی 'جو' میں واؤ مجہول 'و' کا استعمال ہے تو 'رُو' میں واؤ معروف 'رُو' کا استعمال ہے۔

ان الفاظ کو لکھنے کا طریقہ یہ ہے کہ پہلے لفظ کو لکھتے وقت جہاں قلم رک جائے وہیں وائو سے پہلے والے حرف پر پیش (ُ) کی علامت لگا دیتے ہیں۔ یعنی جو رُو لکھتے وقت 'ج' و 'ر' لکھنے کے بعد 'ر' پر پیش لگانے کے بعد آخر کا 'و' لکھیں گے۔

اسی طرح" طُور، کُوزہ اور بُوڑھی" لکھتے ہوئے 'طو، کو اور بو' لکھنے کے بعد ان پر پیش کی علامت لکھی جائے گی اس کے بعد باقی کے حرف یا حروف یعنی ر، زہ اور ڑھی' لکھا جائے گا۔

6 تشدید (ّ):

اردو میں بہت سے ایسے الفاظ ہیں جن میں بیچ میں بعض حروف کا استعمال دوبار کیا جاتا ہے۔ اس حرف کو دوبار لکھنے کے بجائے اس کے اوپر ایک علامت (ّ) لگا دیتے ہیں۔ اس علامت کو تشدید (ّ) کہتے ہیں۔ اس میں پہلا حرف ساکن اور وہی دوسرا حرف متحرک ہوتا ہے۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

بلّی، ابّا، پتّھر، تصوّر، شدّت

جدّت، علّت، جبلّت، مصوّر، خطّہ

ان الفاظ کو دیکھیں۔ ان میں سے ہر لفظ میں ایک حرف ایک ساتھ دو بار استعمال ہوا ہے۔ یعنی 'جد دت، عل لت، جبل لت، مصوور اور خط طہ'۔ اس لیے جب ایک لفظ میں ایک ہی حرف ایک ساتھ دوبار استعمال ہوتا ہے تو اس حرف کو صرف ایک بار لکھنے کے بعد اس پر تشدید (ّ) کا نشان لگا دیتے ہیں۔ لیکن ادا کرتے وقت اس حرف کو دوبار پڑھتے ہیں۔ مثال کے طور پر ابھی استعمال کیے گئے الفاظ پر غور کریں تو جدّت، علّت، جبلّت، مصوّر اور خطّہ میں تشدید کا استعمال کیا گیا ہے۔ اس علامت کو لکھنے کے لیے 'جد، مصو اور تصو' لکھنے کے بعد 'د' اور 'و' پر تشدید کا نشان (ّ) لگاتے ہیں اس کے بعد 'ت اور 'ر' لکھتے ہیں۔

اس کے بر خلاف لفظ 'علت، جبلت اور خطہ' لکھنے کے بعد 'ل اور ط' پر تشدید کی علامت بنائیں۔

7 جزم یا سکون (ـْ):

جزم کو سکون بھی کہا جاتا ہے اور ہم جانتے ہیں کہ سکون کے معنی خاموشی یا ٹھہراؤ کے ہیں۔اس لیے جس حرف پر اس علامت کا استعمال کیا جاتا ہے اس میں کوئی حرکت نہیں ہوتی۔ اسے ساکن بھی کہا جاتا ہے۔یعنی جس حرف پر زبر، زیر یا پیش استعمال نہیں کیا جاتا اسے ساکن کہتے ہیں۔ان الفاظ پر غور کیا جائے تو معلوم ہو گا کہ

جوڑی، جوکر، طوطا، لوہا،

میں استعمال ہونے والے آخری حروف 'ی، ر، الف، ل، واور ہ' ساکن ہیں۔

اس علامت کو لکھتے وقت ساکن حرف کے اوپر جزم (ـْ) کی علامت بنا دیتے ہیں۔مثال کے طور پر 'جوکر' میں 'ج اور ک' پر تو زبر کی علامت لگائی جائے گی باقی دو حروف یعنی 'و اور ر' ساکن ہیں اس لیے اس پر جزم (ـْ) کی علامت لگائی جائے گی۔ بعض الفاظ میں ایک سے زیادہ حروف ساکن ہوتے ہیں جیسے:

نَقْش وقت عکس جرم

ان الفاظ میں 'ن'، 'و'، 'ع' اور 'ج' پر تو زبر اور پیش کے نشان لگائے جاتے ہیں لیکن 'قش'، 'قت'، 'کس'، اور 'رم' میں حرکت نہیں ہے اس لیے ان حروف پر 'جزم' کے نشان (ـْ) لگائے جائیں گے۔

8 مد (ـٓ):

اردو میں کئی الفاظ ایسے ہیں جن میں الف کو کھینچ کر ادا کیا جاتا ہے۔ کھینچ کر ادا کیے جانے والے الف کو الف ممدودہ بھی کہتے ہیں۔جب کسی لفظ کے ادا کرنے میں یہ نوبت آتی ہے تو اس وقت الف کے اوپر مد (ـٓ) کی علامت لگا دی جاتی ہے۔ایسی صورت میں اس کی شکل 'آ' کی ہوتی ہے۔مثال کے طور پر

آدمی، آثار، آخرت، آدم، آرام، مآب، بالآخر مآل

ان الفاظ کو لکھنے کا طریقہ یہ ہے کہ پہلے الف (ا) لکھتے ہیں اس کے بعد اس کے اوپر مد (ـٓ) کی علامت لگا دیتے ہیں۔ اس کے بعد باقی کے حروف لکھے جاتے ہیں۔

یاد رہے کہ مد (ـٓ) کی علامت صرف اور حرف الف (ا) کے اوپر ہی لگائی جا سکتی ہے۔ ان الفاظ میں دیکھیں کہ تمام الفاظ میں ابتدا یا درمیان میں استعمال ہونے والے الف (ا) کے اوپر ہی مد (ـٓ) کی علامت لگائی گئی ہے۔

9 ہمزہ (ـٔ):

ہمزہ (ـٔ) کو حروف میں بھی شمار کیا جاتا ہے لیکن دراصل یہ علامت ہی ہے۔ کیوں کہ اس کی اپنی نہ تو آواز ہے اور نہ ہی حرف کی شکل میں الگ لکھا جاتا ہے۔ یہ ہمیشہ کسی حرف کے ساتھ ہی استعمال کیا جاتا ہے۔ اکثر اسے 'ی' یا 'و' کے ساتھ لکھا جاتا ہے۔ یہ ان دونوں حروف کے ساتھ وہی کام دیتا ہے جو مد الف کے ساتھ مل کر کرتا ہے۔ یعنی جب 'ی' یا 'ے' کی آواز کو کھینچ کر ادا کرنی ہو تو ہمزہ کو 'ی' یا 'ے' کے اوپر لکھا جاتا ہے۔ مثال کے طور پر:

جدائی　　پڑھائی　　بھائی　　مٹھائی

آئے　　نچائے　　کھلائے　　دکھائے

ان الفاظ پر غور کریں تو معلوم ہو گا کہ 'ی' اور 'ے' کی آواز کو کھینچ کر ادا کیا جا رہا ہے۔ اس لیے یہاں ہمزہ کا استعمال کیا گیا ہے۔

ان الفاظ میں چوں کہ ہمزہ آخر میں استعمال ہوا ہے اس لیے ان کو لکھتے وقت آخر میں ہمزہ (ئ) کی علامت لکھی گئی ہے۔

اسی طرح جب واؤ کی آواز کو کھینچ کر ادا کیا جاتا ہے تو ہمزہ کی علامت کو واؤ کے اوپر لکھ دیا جاتی ہے۔ مثال کے طور پر:

پلاؤ　　دکھاؤ　　کھلاؤ　　جلاؤ

ان الفاظ میں بھی چوں کہ ہمزہ آخر میں استعمال ہوا ہے اس لیے ان کو بھی لکھتے وقت آخر میں ہمزہ (ئ) کی علامت لکھی گئی ہے۔

10 تنوین (ً):

جس آواز میں نون کی آواز شامل ہوتی ہے اسے تنوین کہتے ہیں۔ اکثر یہ عربی الفاظ کے استعمال میں ادا کی جاتی ہے۔ اس کی آواز اکثر لفظ کے آخر میں آتی ہے۔ اس لیے جب تنوین کی علامت (ً) کسی حرف پر ہوتی ہے تو اس کی ادائیگی کے دوران آخر میں نون کی آواز آتی ہے۔ مثال کے طور پر:

فوراً نسلاً اتفاقاً مثلاً ضرورتاً

ان الفاظ کو دیکھیں تو ان میں ہر لفظ کے آخر میں الف کے اوپر زبر کی دو علامتوں کا استعمال کیا گیا ہے۔ اس لیے اسے دو زبر بھی کہا جاتا ہے۔ اس کے لکھنے کا طریقہ یہ ہے کہ پہلے پورا لفظ یعنی

فوراً نسلاً اتفاقاً مثلاً ضرورتاً

لکھ لیا جائے اس کے بعد آخر میں الف پر دو زبر لگا دیئے جائیں۔

جس طرح کسی لفظ میں نون کے ساتھ زبر کی آواز کا استعمال کرنا ہو تو دو زبر (ً) لکھتے ہیں اسی طرح جب کسی لفظ میں نون کے ساتھ زیر کی آواز کی ضرورت پیش آئے تو اس کے لیے دو زیر (ٍ) کی علامت کا استعمال کرتے ہیں۔ اردو میں زیادہ تر دو زبر (ً) تنوین کا استعمال ہوتا ہے۔

اردو کے الفاظ میں جب زبر کی آواز کے ساتھ تنوین کا استعمال کرنا ہوتا ہے تو لفظ کے آخر میں الف (ا) کا اضافہ کرنے کے بعد دو زبر (ً) کی علامت لگا دیتے ہیں۔ جیسا کے آپ نے ابھی ابھی 'نسلاً، اتفاقاً، مثلاً، ضرورتاً' میں دیکھا۔ در اصل ان الفاظ کی اصل 'نسل، اتفاق، مثل، ضرورت' ہے۔ ان کے آخر میں الف کا اضافہ کر کے دو زبر کی علامت لگا دی گئی ہے۔

اردو میں بہت سے الفاظ ایسے ہیں جن کے آخر میں پہلے ہی سے الف ہوتے ہیں۔ ایسے لفظ میں اگر نون کی آواز کے اضافے کی ضرورت ہو تو الف کے آگے ہمزہ (ء) کا اضافہ کرنے کے بعد اس پر تنوین لگاتے ہیں۔ جیسے ابتدا سے ابتداءً۔ وغیرہ۔

11 اضافت:

ایک اسم سے دوسرے اسم یعنی Noun کا یا اسم کا صفت یعنی (Adjective) سے رشتہ دکھانے کی غرض سے جس علامت یا حرف کا استعمال کیا جاتا ہے اسے اضافت کہتے ہیں۔ عام طور پر اس کے لیے لفظ کا، کے اور کی کا استعمال کیا جاتا ہے۔ لیکن شعر و ادب میں اس کا، کے اور کی کے بجائے علامت کا استعمال کیا جاتا ہے۔

اضافت کے طور پر زیر (ِ) اور ہمزہ (ء) کی علامت کا استعمال کیا جاتا ہے۔ مثال کے طور پر اضافت زیر کے استعمال کو دیکھیں:

احمد کا قلم	قلمِ احمد
اردو کے سوالات	سوالاتِ اردو
دل کی کتاب	کتابِ دل
ماضی کی یاد	یادِ ماضی

آپ نے دیکھا کہ یہاں اسم کی ترتیب کو الٹ دینے کے بعد کا، کے اور کی کو ہٹا کر اس کے بعد آنے والے لفظ کے آخر میں زیر (ِ) لگانے سے مفہوم بالکل وہی رہا۔ یعنی معنی میں کوئی تبدیلی نہیں آئی۔

احمد کا قلم	قلمِ احمد
اردو کے سوالات	سوالاتِ اردو
دل کی کتاب	کتابِ دل
ماضی کی یاد	یادِ ماضی

اسی طرح اسم اور صفت کے رشتہ کو دکھلانے کے لیے بھی اضافت کا استعمال کیا جاتا ہے۔ مثال کے طور پر دیکھیں:

عام محفل	محفلِ عام
خاص دیوان	دیوانِ خاص

ان الفاظ میں کا، کے اور کی نہیں ہے اس کے باوجود اسم اور صفت کے رشتہ کو واضح کرنے کی غرض سے یہ طریقہ اپنایا گیا ہے کہ لفظوں کی ترتیب کو الٹ کر اسم کے آخری حرف کے نیچے زیر (ِ) کی علامت لگائی گئی ہے۔

اردو میں اضافت کی ایک اور علامت ہمزہ (ء) کی بھی ہے۔ مثال کے طور پر چند الفاظ دیکھیں:

اردو کے بابا	بابائے اردو
خاص گفتگو	گفتگوئے خاص
تحریر کی شوخی	شوخیٔ تحریر
ہند کا ترانہ	ترانۂ ہند

یہاں آپ نے دیکھا کہ 'کا، کے اور کی' کی جگہ ہمزہ (ء) کا استعمال کیا گیا ہے۔

عام طور پر اضافت کے استعمال کے تین طریقے ہیں۔

ا۔ جب لفظ کے آخر میں 'الف'، 'و' یا یائے مجہول (ے) ہو تو وہاں علامت ہمزہ (ء) کی علامت سے ظاہر کیا جاتا ہے۔ ہمزہ کی مدد لینے کے لیے حرف 'الف' اور 'و' پر ختم ہونے والے لفظ کے آخر میں یائے مجہول (ے) کی مدد لی جاتی ہے۔ جیسے اوپر لکھا گیا لفظ اردو کے بابا کو 'بابائے اردو' بنایا گیا ہے۔ اسی طرح 'خاص گفتگو' کو 'گفتگوئے خاص' لکھا جاتا ہے۔

۲۔جب لفظ کے آخر میں یائے معروف (ی) یا ہائے مختفی (ہہ) آتا ہے تو اس کو اضافت علامت ہمزہ (ء) سے ہی لکھا جاتا ہے۔مثال کے طور پر پہلے لکھے گئے الفاظ ' تحریر کی شوخی' کو 'شوخیٔ تحریر' اور 'ہند کا ترانہ' کو 'ترانۂ ہند' لکھا گیا۔

۲۔اس کے علاوہ باقی تمام طرح کے الفاظ میں اضافت کے استعمال کے لیے علامت زیر (ِ) کی مدد لی جاتی ہے۔جیسا کہ پہلے استعمال کیے گئے الفاظ میں دکھایا گیا ہے۔

اردو کے سوالات	سوالاتِ اردو
دل کی کتاب	کتابِ دل
ماضی کی یاد	یادِ ماضی
عام محفل	محفلِ عام
خاص دیوان	دیوانِ خاص

12 خلاصہ:

دوستو!ہم نے دیکھا کہ صحیح اردو بولنے اور لکھنے پڑھنے کے لیے کن علامتوں کی مدد لی جاتی ہے۔زبر،زیر اور پیش کی علامت تو عام طور پر تمام الفاظ میں استعمال کی جاتی ہیں۔جب کسی لفظ میں دو حرفوں کو ایک ساتھ لکھنے کی ضرورت پیش آتی ہے تو اسے دوبارہ نہ لکھ کر صرف ایک بار لکھتے ہیں اور اس کے اوپر تشدید (ّ) کی علامت لگا دیتے ہیں۔اس کے ساتھ ہی ساتھ دو زبر، دو زیر والے الفاظ بھی موجود ہیں۔ایسے الفاظ کو تنوین والے لفظ کہتے ہیں۔اردو میں علامت کے طور پر ہمزہ کا بھی استعمال کیا جاتا ہے۔ہم نے یہ بھی دیکھا کہ ان علامتوں میں سے زیر اور ہمزہ کو اضافت کے طور پر بھی استعمال کیا جاتا ہے۔اضافت کے استعمال کے طریقے سے بھی ہم نے واقفیت حاصل کی۔

Disclaimer	آن لائن کورس کے درسی مواد کی ترتیب و تدوین کے لیے این سی ای آر ٹی کی درسی و معاون درسی کتابوں اردو زبان وادب کی تاریخ، اردو قواعد و انشا، اردو کی ادبی اصناف، رہنما کتاب، اردو تدریسیات، اردو زبان کی تدریس وغیرہ سے استفادہ کیا گیا ہے۔